

ЗА ПАТРИОТИЧНАТА ТЕНДЕНЦИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ПЪТЕПИС

Бистра Ганчева

Българският пътепис все още не е станал предмет на дължимото към него внимание от страна на нашата наука. А той дава в литературата ни забележителни образци. Някои от тях се радват на същата известност и читателска любов като най-изтъкнатите произведения на създателите си — например „До Чикаго и назад“ от Алеко Константинов. Други, като „Писма от Рим“ на Константин Величков или „В страната на палмите“ от Страшимир Кринчев, споделят недооценяването на цялото творчество на авторите си. В отделни случаи пътеписите с известността си и с високата оценка, която им се дава, дори надминават, справедливо или не, белетристичните произведения на творците — „Писма от Южна Америка“ на Борис Шивачев, пътеписите на Константин Константинов. Дори само тези факти показват, че независимо от подценяването от страна на изследователите жанрът е привлякъл вниманието на творците — разбира се, за различно време, с нееднакви амбиции и постижения.

И при бегъл поглед върху българския пътепис от края на миналия и началото на нашия век¹ може да се установи колко близки и дори сходни задачи си поставят неговите създатели. В творбите си от този жанр те се придържат към една, нека бъде наречена така, информативно-патриотична тенденция. Както в пътуванията си се стремят да о п о з н а я т българската (или чуждата — в пътеписите за чужбина) земя, така в произведенията си целят да з а п о з н а я т читателя с нея. В пътеписите за България непрестанното им желание е да засилят любовта на българина към отечеството. Направените в това отношение успоредици между Вазов и А. Константинов² може в значителна степен да се отнесат и за К. Величков, А. Страшимиров, Стр. Кринчев — едновременно пътешественици, художници и родолюбци. Техните произведения създават устойчива традиция в българския пътепис за много десетилетия.

Патриотичните тежнения на тогавашния български пътеписец проличават и когато авторите се намират в чужбина. Описвайки близки и далечни страни, Вазов и А. Константинов винаги са с мисълта за родината. Както е отбелязвано,³ те навсякъде носят българската атмосфера. Тя се чувства в сравненията между

¹ В настоящата работа се имат пред вид пътеписи, оформени преди всичко като художествени произведения. Извън обсега на изследването остават автори, чийто художествен интерес отстъпва пред географския или историческия — като Павел Делирадев, Иван Велков, Васил Кънчов. Те заслужават отделно изследване, но с по-различна насока.

² Г. Цанев. Пътеписите на Вазов. Предговор към Събрани съчинения в 20 тома. Т. 10. С., 1956, с. 10—11.

³ П. Динев. „Другата Америка“ на Светослав Минков. — Златорог, г. XX, 1939 с. 101.

видяното в чужбина и припомненото в България, в мярката, с която преценяват нещата, и особено с ясното предназначение на произведенията им единствено за българския читател — само него авторите имат пред вид, само у него разчитат да предизвикат отклик, какъвто желаят. Неуморни пътешественици, жадни да опознаят широкия свят, те остават преди всичко българи и навсякъде подчертават това — пред Ниагара и Петербург, в Лондон и Рим.

Вазов по думите на Михаил Арнаудов създава „поетическа карта“ на своята страна.⁴ Описанията, които той прави на различни кътове от родината, се вграждат в целокупния образ на България, създаден от него в цялото му творчество — с нейната природа и народ, с миналото и паметниците ѝ, с хубавото ѝ бъдеще — и с онази голяма любов, за която тя е достойна и която за негова дълбока, често споделяна болка не ѝ се засвидетелствува от всички.

В пътеписите си Вазов изразява различно любовта си към България.⁵ От една страна, той се стреми да внуши красотата ѝ чрез непосредствено описание. Родната природа възпламенява възторга му и за да предизвика същия възторг у читателя, той се стреми да бъде максимално точен и изчерпателен, използва цялата си дарба на живописец, за да създаде вярна представа за местностите, които са го възхитили. От друга страна, Вазов носи патриотичния възторг и у себе си независимо от пейзажа, който в момента се разгъва пред очите му. Към описанието на всяка картина той пристъпва освен със спонтанно, в момента родено възхищение, още и с отдавнашно благоволение. Красивите гледки и историческите спомени възбуждаят и граден а т а п р е д и обща представа за отечеството, като само я допълват и уточняват в подробности.

Това, разбира се, съвсем не означава, че родолюбивият възторг се изтъква на всеки ред като натрапчив лейтмотив. Сред известните и многократно подчертавани достоинства на Вазовия пътепис са тъкмо богатството, многообразието, дори пестротата на разнородни впечатления, уметелото редуване на природни описания със сведения за миналото и приключения от пътуването. Немалко място Вазов отделя и на вътрешното просветление при непосредствения си досег с природата, дори на пантеистичните си настроения. Освежаването и възвисяването на духа е момент от самото Вазово възприемане на природата.

Но въпреки разнообразието родолюбивият възторг остава ясен идейно-емоционален център на Вазовия пътепис. В съзнанието на народния поет понятието „природа“ е тясно свързано с „б ъ л г а р с к а природа“, а то от своя страна отвежда към мисълта за българската з е м я, за отечеството.

Изразявайки чувството си към родината, Вазов непрестанно се стреми и да го внушава. Той смята, че по този начин изпълнява „своята най-пряма обществена мисия“ — „да възпитам народа си в понятието на гореща отечествена любов“⁶. Патриотизмът е за него източник на гражданска енергия и добродетели — това непоклатимо убеждение го кара да е непрекъснато загрижен за родолюбивите чувства на читателя си и да ги „отглежда“ чрез произведенията си. Затова патриотичният възторг във Вазовия пътепис е и непосредственият „дъх“ на произведението, и съзнателно поставена творческа цел. На тази цел народният поет подчинява целия си талант на пътеписец — усет за красивото, наблюдателност за форми

⁴ М. А р н а у д о в. Увод към Събр. съч. на Ив. Вазов. Т. 10. С., 1945, с. 8.

⁵ В така очертаното поле на изследователски усилия средишно място заема творческата фигура на Ив. Вазов. Вниманието, което се отделя, не толкова следва традицията, колкото се подчинява на неотменимото, завоювано от самия писател право да бъде център на литературния ни живот в първите десетилетия на следосвобожденска България. Това не стеснява мястото на другите. И Ал. Константинов, и К. Величков, и Стр. Кринчев, и отчасти А. Страшимиров дават своя влог в развитието на пътеписа, някои от тях могат да отидат и по-напред от народния поет — с отделни качества на творбите си, — но в общата картина на жанра те се нареждат о к о л о него.

⁶ И в . Ш и ш м а н о в. Иван Вазов. Спомени и документи. С., 1976, с. 139.

и багри, пластически дар, способност да „чува“ гласа на природата. Художникът и тук служи на общественика — като в цялото Вазово творчество.

Същият патриотичен патос и същото желание да зарази с него читателите се наблюдава и у А. Константинов. Двамата автори са близки дори в по-частните прояви на това силно чувство — и у Алеко като у Вазов може да се чуе настоячивият, възторжен и в същото време малко горестен призив — „елате, вижте България!“; и той сравнява българския пейзаж с швейцарската природа в полза на отечеството си; и той издига България в очите на българите, възмущава се, че не я познават, радва се, че започват да я обхождат; и той противопоставя въздуха в планината на задухата в градовете, в канцелариите и кафенетата.

Изпяло в духа на Вазов и А. Константинов създава пътеписите си малко по-късно и Стр. Кринчев. Основателно определяя за техен ученик,⁷ той наследява от тях творчески идеи и вълнения, които многократно изразява в пътеписите си. „Сред Рила“ (1908) и „Пътуване из Родопите“ (1910) свидетелствуват, че младият автор е поел грижата на първите ни майстори — да оживи чрез словото красотата на родината си, да спечели нови любители на природата, да научи повече хора да ценят истински хубавото.

Кринчев е вдъхновен съзерцател и живописец. Неговият поглед сякаш не обхожда, а прониква в панорамата. Той успява да създаде нагледна представа за планинския пейзаж, да го оживи, да изостри погледа на читателя, да повдигне духа му.

Едно от най-силните внушения на Кринчевите пътеписи е обичта към родната земя. Възторжените чувства, които изпълват описанието му, са неделими от съжалението, че няма кой да оцени шедрата красота на българската природа:

„Колцина от българите могат да кажат, че познават или че поне веднъж са ходили по тази планина. . . А между това тя заслужава повече от едно посещение. И аз, без да ща, мислех за зловещите тъмни сили, които пречат на хиляди човечи, що пъплят далече, ниско някъде по равнините, поне веднъж в живота си да се изкачат на Рила и да запазят обаянието на един хубав спомен.“⁸

Вазовата и Алековата горчивина оживява отново. Кринчев дори цитира Вазов, отделя почти цяла страница на Алековите размишления за природата и българина. Извън всяко съмнение е, че той ги следва в творческите си цели.

Изглежда, че традицията на големите ни пътеписци спестява на младия талант мъчителни търсения в началото на пътя му. Патриотичната задача от 80-те и 90-те години на миналия век стои и пред него заедно с примера и творчески опит на онези, които първи са се заели да я осъществяват. За успешния творчески спринт на Страшимир Кринчев, безвреме спрял от Междусъюзническата война, тази първоначална насока е била повече от необходима.

Дори автор като Антон Страшимиров, чиито постижения не са съизмерими с постиженията на най-големите, създава по това време творби със същата патриотична насока. Той осведомява за почти непосещавани местности, споменава за природата като за място на отход от „душните канцеларии“, бленува за времето, когато откритите от него чудеса ще бъдат видени от повече хора. Той твърди настойчиво, че не чужденците, а българите трябва да се любуват на природни дарове като Белоградчишките скали.

На пръв поглед К. Величков — единствен през 80-те години — се отклонява от патриотичните тежнения на съвременниците. Пътеписите му са все за Италия („Един ден във Венеция“, книгата „Писма от Рим“), а и българската атмосфера, която другите писатели носят със себе си в чужбина, не може да се почувствува в тези негови творби. Да разкаже за италианските паметници, да осведоми читателя

⁷ Ив. Сестримски. Предговор към Страшимир Кринчев. Избрани произведения. С., 1968, с. 11.

⁸ Стр. Кринчев. Цит. съч., с. 199.

за важни моменти от историята на тази страна, да възпроизведе омаята от величавите образци на римското и италианското изкуство — с това се изчерпват задачите на пътеписите му. И тези задачи са изпълнени с неопенено и сега умение, с истински вкус на художник и с осведомеността на историк. Величков сякаш се приближава до по-късните ни автори с тяхното по-пълно приобщаване към чуждия свят.

Но казаното не изчерпва въпроса. Представата за пътеписеца Величков би била непълна, дори нагърнена, ако не се вземат пред вид и другите негови произведения, в които също се разказва за пътувания. Това са редица стихотворения, в много от които Италия оживява отново. Някои (например стихотворния цикъл „Три града“ — „Венеция“, „Флоренция“, „Рим“) Величков сам нарича в подзаглавието „пътни бележки“. Без да се изравняват по стойност с пътеписната му проза, те са сродни с нея по жизнен материал. Чрез лириката Величков до о с ъ щ е с т в я в а задачите от пътеписите си.

И тъкмо стихотворенията му издават, че и той наблюдава с очите на българин. Дори когато гледката на Цариград го е развълнувала, не го напуска съзнанието, че наблюдава като чужденец („Не съм твой син“); многото възторзи от чужди земи могат да заглъхнат всеки момент, сподавени от неудържимо бликналия порив на любов към родния край („Далече“, „От чуждата земя“, „В уединение“, „Родний край“, „Под чужди небеса“, „Обичам те, родино мила“). Някъде заявява направо: „... където и да съм, о, родний край, ... навред свещенний образ твой сияй“⁹.

Любовта към Италия, колкото и да е дълбока, е друга любов, различна от предаността към отечеството, и авторът се чувства длъжен да прокара границата между двете привързаности. В „пътеписните“ му стихотворения Италия оживява наред с образа на родината — образ по-обичан, по-властен, макар по-малко възпяван. Емоционалните стойности се уточняват, определят се истинските им места — едно важно творческо задължение, което Величков прехвърля от пътеписите на стихотворенията си. Така появата на тези стихотворения става най-необходима.

Българинът Величков се разкрива още по-ясно в стихотворението „През монте очи“. Очите, с които наблюдава Цариград, това е погледът на „Крум юначни“, на войнствените ни деди. Историческият спомен извежда напред не само любовта на поета-пътеписец към България, а съзнанието му, че п р и н а д л ъ ж и към старата и трайна българска общност. Това още веднъж подчертава, че художественото съзерцание на Величков е еднородно със съзерцанието на Вазов или на А. Константинов. Макар пътеписът му да се обособява сред произведенията на съвременниците, пътеписецът с възприемането си не се откъсва от тях.

И така налице е ясна тематична тенденция, която обхваща разномасщабни творци и произведения — настойчиво прокарана, макар с различно художествено осъществяване. Тя не може да се дължи само на „сходство“ или „съвпадение“. Самото сходство би трябвало да се обясни със задачите на литературата ни като цяло, с нуждите и изискванията, на които художественото ни развитие отговаря.

Една от първите причини за устойчивостта на патриотичната тенденция в българския пътепис след Освобождението е възрожденската традиция. Въпреки качествен скок, който осъществяват по отношение на първите ни пътеписци, авторите след Освобождението се учат от тях. За пътеписеца от разглеждания период може да се каже, както е казано за възрожденския, че е „преди всичко патриот“¹⁰.

Тази тенденция е пряко свързана и с патриотичната вълна в цялата ни литература през 80-те години. Както при Вазов описанието на българската природа е част от образа на България, така и родолюбивият патос в нашия пътепис е частна

⁹ К. Величков. Тъги и радости. Съчинения под редакцията на Ив. Вазов. Т. II, с. 70.

¹⁰ Св. Гюрова. Възрожденски пътеписи. Предговор. С., 1969, с. 34.

проява на патриотичния устрем в художественото ни творчество през това десетилетие.

От друга страна, стремежът към природата, спасението, макар и временно, което тя дава на българския писател от спарената обществена атмосфера, изразява и дълбокото омерзение на творците от тази атмосфера. Те си поставят за цел да посочат по-широки хоризонти на духа и с това да променят поне отчасти хората; искат да внушат на читателя освен по-високо национално самочувствие още и по-силен стремеж към светлина. Така пътеписът се свързва и с критично-реалистичната линия в българската литература през 90-те години на миналия век. За пореден път се разкрива острият усет на българския художник към изискванията на епохата и към възможностите на литературата да отговори на тези изисквания.

* * *

Неделима от патриотичната е и информативната насока в българския пътепис тогава. И Вазов, и А. Константинов, и К. Величков, и А. Страшимиров, и Стр. Кринчев дават географска и историческа информация за местностите, които посещават. Без да подчинява естетическите задачи на произведението като при възрожденците, тя намира значително място в творбите. Сведенията, които Вазов дава за миналото на чепинските села, за клането в Батак, за обществения и културния живот в Пловдив преди Съединението, са едни от основните задачи, които той си поставя във „В недрата на Родопите“. Изобилие от подобни сведения намираме в повечето негови пътеписи.

Казаното се отнася и за Алеко Константинов. И той, макар и по-накаратко от Вазов (пътеписите му са и по-малки по обем), споменава за Баташкото клане, минавайки през Чепино; изправен пред Драгоман, не пропуска да напомни за подвига на българската армия през Сръбско-българската война; дори протестите му срещу преждевременното пускане на старопланинската железница е част от сведенията, които той дава за Искърския пролом.

Страшимировите пътеписи понякога са така препълнени с географска и историческа информация, че това се отразява дори върху жанровата им чистота. Поради тази причина много от тях излизат извън настоящото изследване. Но и в тези, в които „художествените задачи са основните в творбата („Българският черноморски бряг“, „Белоградчик“, „Из южните земи“), на много места се чувствава изследователският уклон, стремежът да се и з у ч и местността. Тази особеност е пряка последица от народоведческите постижения и увлечения на Страшимиров.

Описанията, които тогавашните творци правят на посетените местности, са тясно, понякога неделимо свързани с о с в е д о м я в а н е т о за тях. Тази тенденция, също като патриотичната, е свързана с обществените задачи на българския художник и с традицията на Възраждането.

* * *

Патриотично-информативната тенденция определя и някои по-конкретни особености на тогавашния български пътепис.

Непосредственото авторско впечатление — този иманентен белег на жанра — при тези автори придобива специфично голямо значение. Всеки от тях чувствава нуждата да подчертае, че разказва въз основа на точни и ярки впечатления, на неподправени спомени.

Един изолиран, но много характерен пример потвърждава това — „Водопадът“ от Вазов. На пръв поглед той не се отличава от останалите му пътеписи. В него намираме и описание на Боянския водопад, и размисли за възникналата най-после склонност на българина да обръща внима-

ние на природата. В същност обаче Вазов не говори за свое посещение на водопада, а използва впечатленията на брат си Борис Вазов.¹¹ Чуждите спомени той представя като свои — т. е. предпочита да направи компромис с фактите, отколкото с възприетата форма. Заради видимостта на личните впечатления е изменил на тяхната автентичност. Това не би могло да се нарече недобросъвестност: Оживяло във въображението му, чуждото пътешествие търси своя художествен израз, а това може да стане само по установените в литературата ни пътища.

Дори минималните отклонения показват устойчивостта на пътеписната форма. Такива са малките импресии на Вазов „Висините“, „Есенна утрина“, „В полето“ и отчасти пътеписът „Какво? Швейцария ли?“ на Алеко Константинов.

Импресиите на Вазов се отличават от останалите му пътеписи и с малкия си обем, и с начина си на изложение. Ето началото на „Висините“:

„Дебел, незачекнат с никаква човешка стъпка сняг покрива с бяла плащаница приоблачната гола поляна на Витоша.

Слънцето от безоблачното студено небе грее ярко, но студено въз мъртвия сын на планината.

Гробна тишина царува. . .

Ето там, под сянката на някаква дупка, една мечка излиза и тръгва бавно на някъде. . .

. . . Но ето, студеното слънчево кълбо полека потъва зад хоризонта в един пожарен облак.“

Веднага може да проличи разликата с повечето Вазови пътеписи с тяхното ясно информативно и спокойно разказвателно начало като „Това лято гостувах няколко дена. . .“ или „Направих изглед до Белмекен на 1902 г.“ В импресиите не само не се споменава за пътуване, но и мястото на наблюдение е загатнато много по-бегло. Макар да се намира на някаква (не е посочена) поляна на Витоша, авторът обхваща с поглед едва ли не цялата планина. Добива се впечатление, че наблюдателската му позиция не е строго фиксирана. Същото се отнася и за времето на наблюдение — „започнал“ някъде преди залез, пътеписът обхваща и нощта, без да се казва как авторът я е прекарал — изключителен случай във Вазовите пътеписи.

Дори заглавието „Висините“ не е характерно. Сред всички — около 65 — пътеписи на Вазов само в 6 заглавието не показва мястото на пътуване. Явно във „Висините“ целта е да се създаде по-обобщена картина на планината. Така е и в останалите Вазови импресии.

Би могло да се помисли, че с тези произведения Вазов прави някаква нова стъпка, колкото и малка да е, в оформянето на жанра. Към подобна мисъл насочва и фактът, че и трите си импресии той създава след 1900 г. — т. е. след големия разцвет на неговия, а и на българския пътепис през последните две десетилетия на миналия век. Все пак те са изолирани и заемат незначително място в пътеписното му творчество. Наличието на три миниатюри не дава достатъчно основания да се говори за промяна в жанра, а по-скоро за мимолетно мярнали се странични елементи в него.

А ето и случая с Алековия „Какво? Швейцария ли?“. След първите типични за А. Константинов призови към българите да го последват в планината той пристъпва към самото описание на околностите на Погановския манастир.

Още в началото с бележката „ний сме, да речем, сто души“, с преките обръщания към читателя като към участник в пътуването става ясно, че авторът, макар да има пред вид действително пътешествие, говори за възможно, желано от него пътуване, в което да вземе участие и читателят му:

¹¹ И в . Ш и ш м а н о в. Иван Вазов, с. 212.

„Ето и Драгомански проход. . . Цариброд. Полицейските власти са уведо-
мени, че пристигат стотина български туристи. . . Тяхната любезност и услужли-
вост те трогва. Ти благодариш тях. . .“. Чрез глаголната форма във второ лице
Алеко Константинов включва читателя в пътуването.

Но в по-нататъшното изложение мисълта за възможното пътешествие посте-
пенно отстъпва място на разказа за състоялото се пътуване. В разказа
навлизат действителните участници, които изместват условното участие на чита-
теля. Пътеписът завършва като всички Алекови и български творби от този жанр
тогава — като достоверен разказ за състояло се пътуване. Към края А. Констан-
тинов се обръща към читателя, но не за да го включи отново в пътуването, а за
да го осведоми как с а м се е възхитил от гледките. Така и тази творба въпреки
минутното настъпление на по-друг разказвателен маниер се прибира в рамките
на установената форма. Това настъпление доказва по-скоро теоретическите въз-
можности на жанра, отколкото практическото им използване от автора.¹²

И така българските пътеписци от края на миналия и началото на нашия век
са единни и в тематичната насока на творбите, и в изпълнението на обществени
задачи чрез художествените произведения, дори в някои формални белези на жанра.
Това съвсем не им пречи да се очертаят като оригинални художници. Каквато и
близост да се открива между Вазов, А. Константинов, К. Величков, А. Страшимир-
ров, Стр. Кринчев, тя нито ги уподобява един на друг, нито ги изравнява по ранг.
Причината е, че те чувствуват задачите на времето си като л и ч н и творчески за-
дачи и по с в о и пътища се стремят да ги осъществяват. С това изпълняват об-
щите задачи на литературата ни и същевременно се изявяват като творчески инди-
видуалности.

* * *

Патриотичната тенденция оказва силно влияние върху българския пътепис
между двете световни войни. Като че от името на всички писатели през 20-те,
30-те и началото на 40-те години К. Константинов заявява, че Вазов „преди и над
другото показва как се обича отечеството“. Патриотичното чувство е възприето от
тях във възрастта на ранните детски спомени и юношески вълнения, на първите
впечатления от книгите. Тъкмо при това поколение писатели се вижда голямата
заслуга на Вазов и неговите съвременници — да възпитат народа в патриотичен
дух. Това възпитание естествено ще даде най-богати плодове при най-чувствител-
ните си приемници — творците.

Родолюбивите тежнения на по-новите ни пътеписци проличават още в загла-
вията на книгите им — „Нашата земя хубава!“ (К. Константинов), „Земята на
българите“, „Сребърна ръкояка“ (А. Каралийчев), „В поле широко“ (П. Росен),
„Обичани предели“ (Б. Болгар). Те вървят „по стъпките“ на Вазов, Алеко Кон-
стантинов, Кринчев — описват Рила и Родопите, Балкана и подбалканските град-
чета, Рилския манастир, Шипка и Оборище; напомнят многократно изобразявани
преди тях факти от историята ни, оживяват герои от близкото минало като Кочо
Чистеменски или Тодор Каблешков — прославени от Вазов и Величков.

Не по-малко силен е и противоположният стремеж — да се посетят непознати
краища, да се отиде и там, където окоето на художник досега не е прониквало. В
пътеписите на Каралийчев, К. Константинов, Анна Каменова, Христо Миндов,
Димо Сяров, Петко Росен, Боян Болгар се отразява — естествено на различно
равнище — нуждата от по-п о д р о б н о опознаване на България, от по-интимно
съприкосновение с нея.

¹² Казаното отвежда към много интересните въпроси за поетиката на българския пъте-
пис. Те обаче заслужават отделно разгърнато изследване.

Традицията на миналото живее и в творчеството на автори, които сякаш се стараят да я избягват. Например Христо Миндов категорично заявява, че не се влияе от пътеписци и за свои учители сочи единствено Горки и Леонид Андреев.¹³ Но тъкмо за него е направена оценката, че най-хубавите откъси от пътеписите му „свързват името на автора си с големите художници на българската природа: от Вазов до Алеко Константинов и до забравения, уви, страстен пътешественик Страшимир Кринчев“¹⁴.

Христо Миндов обхожда страната ни от Лудогорието до Мелник, от рилските върхове до Черно море. За него, както за Вазов и Алеко Константинов, пътуванията из България събуждат и развиват любовта към природата и народа ѝ. Панагюрище със спомена за априлци, Банско с икономасата на църквата си, родопските села, дори Мелник с бавната си смърт говорят на българина за българското. Той познава и духовното въздигане сред природата.

Така Христо Миндов може би неволно влиза в руслото на българската пътеписна традиция. Дори да не следва съзнателно примера на своите предшественици, той не може да излезе „извън пътя“, който са прокарали те. Влиянието им, независимо дали е желано, е неизбежно.

„Ние го бяхме заварили в непознатия, постепенно откриван от нас свят; той (Вазов) беше даден, съществуваше вече, както природата наоколо, името му беше известно като имената, които знаехме — България, Стара планина, като Тунджа, в която се къпехме, като Марица, за която пеехме. Той беше най-ранният досег със страната на въображението, първият указател, отправната точка.“¹⁵ Закономерно е, че много неща от „страната на въображението“ ще станат неотменно градивно във вътрешния свят на писателите. Затова и любовта към родината — основен патос в творчеството на учителите им — ще намери продължение у тях.

* * *

И все пак при цялата устойчивост на патриотичната традиция чувството към родината вече няма онази „абсолютна власт“, както едно-две десетилетия по-рано. В българския пътепис от по-ново време настъпват съществени промени в съдържанието, възникват нови проблеми и външения.

Появяват се автори с подчертани предпочитания към чуждия пейзаж — Борис Шивачев, Матвей Вълев, Стефан Грудев. Един от най-значителните сред тях, Светослав Минков, изобщо не създава „български“ пътепис. Патриотичното чувство, което доскоро се проявява при почти всички писатели, сега не може да обедини пътеписците.

Промяната в творческата практика се отразява и в литературната наука. Георги Константинов отбелязва, че „за българския писател от тази епоха е характерно усилието да излезе из домашната, из родната обстановка, да се приобщи българинът към един широк, универсален хоризонт“¹⁶; Борис Шивачев открито призовава българския творец към „космополитизъм“ — което за него означава не откъсване от националното, а по-дълбоко вникване в чуждия свят, по-широко творческо виждане;¹⁷ същото има пред вид и Петър Динеков, като казва, че новият български писател е повече космополит.¹⁸

¹³ Г. Сергиев. Интервю по телефона. Христо Миндов. Юбилеен лист. Разград, 10 окт., 1968.

¹⁴ Н. Дончев. Възторжен поет на нашата природа. Христо Миндов, Юбилеен лист. . .

¹⁵ К. Константинов. Път през годините. С., 1966, с. 488—489.

¹⁶ Г. Константинов. Нова българска литература. Т. II. С., 1943, с. 452.

¹⁷ Б. Шивачев. Космополитизъм и литература. Съчинения. Т. I. С., 1947.

¹⁸ П. Динеков. „Другата Америка“ на Светослав Минков. — Златорог, г. XX, 1939, кн. 2, с. 101.

Новите моменти в патриотичната традиция са ярко открити при двама от нейните най-ревностни последователи и изтъкнати представители — Ангел Каралийчев и Константин Константинов. Те са възторжени поклонници на Вазов и сами имат съзнанието, че се учат от него. Тъкмо затова новото, което внасят в пътеписа в сравнение с учителя си, показва, че традицията се поддържа не като механически се „усвоява“, а като се възобновява. Те не са пасивни приемници на готово духовно богатство, а самостоятелни творци, за които това богатство придобива нов смисъл, лична стойност.

Родолюбивият възторг е едно от най-силните въздействия и най-трайни вдъхновения на пътеписеца А. Каралийчев. В сборниците си „Сребърна ръкояка“, „Птичка от глина“, „Земята на българите“ той описва много наши градове и села, с любов наблюдава познати и непознати кътчета от родината. В пътеписите му може да се почувствува цялата прелест на земята ни — с нейния дъх на хляб, на прясна оран, с ширна ли се ниви и зрели класове, с „жито като жар“, което тази земя може да роди, с обичаните от писателя корави български селяни. Сред природата той усеща ласката на родината.

К. Константинов също обича безпределно отечеството си. Пътеписите заедно с есетата му са най-вдъхновеният израз на тази негова любов. Той обикаля българските планини, тръпне пред величието на природата, унесено слуша хайдушки истории и вниква в духа на своя народ; стреми се да опресни в паметта си събития от миналото — народното събрание в Оборище, дряновската епопея, дори далечните дела на Омуртаг; посещава старинни градчета, търси лицето на миналото и връзките му с настоящето. Може би най-характерно за пътеписите на Константинов за България е тъкмо това свидно, едва ли не ревниво желание да се запази всичко родно. Той съжالياва дори за старите лозя около родния град, за пресъхналите вади в сливенските дворове, за отсечената круша пред читалището, на която са били бесени сливенски бунтовници — защото това е свързано с типично българска панорама или с българската история. Патриотизмът на Константинов има неповторимо съдържание.

И тъкмо в характерното и неповторимото за всеки чувство към България личи общата и за двамата разлика с предходниците.

Константинов и Каралийчев не говорят за патриотичните си чувства така пряко и така често като Вазов, Величков, Алеко Константинов. Те предпочитат да го „разтворят“ в произведението си, отколкото да му дадат самостоятелен израз. В целия си сборник „Земята на българите“ Каралийчев само веднъж — и то в предисловието — си позволява „да излее“ чувствата си към родината. Константинов също изважда от пътеписа „Шипка“ обръщението си към отечеството и го поставя във встъплението към есетата си „Върхове“. Прекият израз на чувствата към България е и з в ъ н произведенията — вътре в тях то присъствува само като настроение, дъх, въздействие.

Каралийчев и Константинов почти не свързват (както и Петко Росен, Боян Болгар, Димо Сяров, Анна Каменова) родолюбието си с конкретни и злободневни въпроси на страната. Художественият поглед на Каралийчев търси по-устойчиви, отлежали картини от селския бит — нивите и сеяча, селския двор с плетищата, пътищата с каруци, мъдри хора, с които може да се размени дума — картини и образи, установени в историческата ни представа за селския живот от миналото. Те го интересуват сами за себе си, без да отвеждат така пряко към гражданските му въздействия. Целта му е читателят да почувствува трайността на тези картини, тайнствената им връзка със самите нас. Привидно непретенциозното изображение придобива особена бистрота, под която прозират дълбоки пластове утаена мъдрост. Любовта на Каралийчев към родното е изведена извън границите на историческия момент и е поместена в по-широките рамки на българския исторически живот.

Константинов също свързва любовта си към България повече с исторически трайното, отколкото със „сега“ важното. Това е свързано може би с убеждението, че цялостната изява — и на отделния индивид, и на целия народ — в настоящето и бъдещето е само потенциална, докато в миналото е реална. Историята той смята за най-верен указател за силата на своя народ — затова в пътеписите търси следите на миналото като свидетелство за градивните усилия на българина и за неговия творчески гений.

Разликата с предходниците проличава дори в лексиката на двамата автори. Едно от най-прочувствените обръщения на Константинов към родината (пак извадено от „Път през годините“ и поставено в началото на „Празници“) започва с твърде общото: „Земни пътища, земни пътища! Какво непознато участие имате вие в живота на всеки от нас!“¹⁹ Едва в следващия абзац с обръщението „пътища по нашата бащина земя“ става ясно кои пътища има пред вид Константинов. Той по начало предпочита по-универсални названия. Подобно на него Каралийчев възкликва: „Есенни пътища, отъпкани от милиони копита, с жълта шума засипани, при вас търси спасение моята слаба душа. Къде ще ме изведете вие?“²⁰ Въпреки че има пред вид лудогорските пътища, авторът не счита за нужно да подчертае „националната“ принадлежност на пейзажа.

В пътеписите си за чужбина Каралийчев и Константинов също се отличават чувствително от предходниците си. Те не биха казали като Вазов за чуждата природа. „Дивил съм се, но не съм я обичал.“ Вярно е, че и те изпитват към родния пейзаж нежност, която извън България не се проявява, но това се отразява само върху х а р а к т е р а на чувството им, не върху силата му. Не може да се каже, че когато наблюдава и пише за Рилския манастир, Константинов се вълнува повече, отколкото когато се намира пред катедралата в Шартър. Същото се отнася за съзерцанията му в Родопите и Алпите, в Тракия и Нормандия. Чудото на природата к а т о т а к а в а той възприема повече в общочовешки, отколкото в национален план.

За Каралийчев е характерен дори такъв външен факт — в „Земята на българите“ той помества пътеписите „Цариград“ и „Лотарингия“, които, както сам отбелязва в предговора си, не отговарят на заглавието на книгата. Включването им в такава книга със самата си допустимост и възможност издава по-тясната от обикновено връзка между чуждоземните и „българските“ пътеписи. Преживяването на Каралийчев като при Константинов се проявява независимо от мястото и обединява „разнотеренни“ творби.

За предходниците това е невъзможно. От плана на неосъщественото си съчинение „Нашата родина“, което е трябвало да побере всички описания — пътеписни, стихотворни, белетристични — на България, Вазов е изключил всичко, което не се отнася до отечеството му. За него мястото на наблюдение е толкова категоричен делителен показател на пътеписите, че не се нуждае от уговорка. А при Каралийчев, макар и с уговорка, той бива изобщо пренебрегнат.

Възниква въпросът — какво е мястото на патриотичното чувство в духовния свят на новия пътешественик? Къде „се разполага“ то и как се съчетава с новото съдържание, което новото време „влага“ в българския пътепис? Отговор дават самите писатели с произведената си.

В „Пощенска карта“ (от сборника „Сребърна ръкойка“) Каралийчев се обръща към младия пътник в живота:

„Ти изхвъркваш от гнездото на своя баща и политаш без посока по широк свят. . .

¹⁹ К. Константинов. Празници, С., 1969, с. 7.

²⁰ А. Каралийчев. Лудогорие. Земята на българите, с. 38.

Твоят баща е останал много назад. Той кара колата по прашния селски път ... Едно колело без катран скрибуца и пее старовремска позната песен. То е вървяло векове по равнините на Добруджа, по стръмните друмища на Македония, през градините на Тракия. . .

... Ти искаш да блъснеш векове напред колелото на историята, а забравяш онова колело, което скрибуца и пее старовремска песен. А забравяше, че и бащината ти земя ражда хляб и чака десница — да пръсне здраво семе. . .

Ще минат много години. Ти ще се върнеш по дирите на бащината кола — и оглушал от грохота на моторите, ослепен от блясъка на електричеството, уморен да събаряш и да градиш. . .²¹

Родният кът не е само мястото на „мирен заник“, последно убежище след житейски коработрушения. Той о т к р и в а на неуморния търсач това, към което от ранни години се е стремил — истинските стойности на нещата. Родното внася к о р е к ц и я в житейския устрем, дава му нова насока. Завръщането, приютяването има повече смисъл на о к о н ч а т е л н о определяне на ценното в живота. Родната земя за Каралийчев е о п о р а на духа, основа на вътрешната му стабилност.

По свои пътища до същата мисъл стига и К. Константинов. В послеслов към пътеписите си той разказва за незабравим миг от своя живот. След дълги скитания из непознати места в чужбина той наблюдава със своя спътник дъждовна вечер сред широк, асфалтиран път. Случайно радиоапаратът на колата му улавя София:

„В миг стана нещо странно. Из далечините на пространството и в същото време като че някъде вътре в нас бликна и ни потопа дълбока, могъща, вълшебна вълна от някакво неизразимо чувство:

— Шиленте вакло, байово,
защо си толкоз кахърно,
че ми стадото разбеляваш. . .

... В тъжната мелодия на песента, в чистите слова на прекрасния език изплуваха, огрени от слънцето, далечни балкани, зашумяха житни равнини, чу се мекият мълвеж на реки с най-хубавите на света имена, лъхна мирис на мляко и на дим от колиби. . . Угаснаха лютите жажди, затихна лудешкият устрем към непознати земи и в едно внезапно просветление разбрахме колко малко в същност е потребно за щастието на нашето ненаситно човешко сърце!²²

В тези вълнуващи редове се съдържа много важно признание — светът на родната земя се о к а з в а на най-истинският. Спомените и преживяванията, в които е заключен, нямат блясъка на видяното доскоро, но за уморения пътник те са единствени, защото само те са *негови*. Образа на родината той носи в най-скритите дипли на съзнанието си, докато впечатленията от чужбина, макар да са го обсебили до самозабрава, не проникват толкова дълбоко в същината му. Краткият миг на общуване с родината чрез песента е в същност миг на равностетка и на самопреценка. Българската мелодия кара писателя да познава себе си.

Константинов не съзерцава родината „от разстояние“, защото нейният образ е съставка от самата му интимна същност. За него може да се каже същото, което той казва за патриотизма на Бунин: „Русия е в кръвта му, в мозъка, в кожата му винаги и навсякъде, както не може да бъде и най-страстно обичаната любовница.“ Предходниците му не могат да си представят без България предимно жи-

²¹ А. Каралийчев. Пощенска карта. Сребърна ръкойка. С., 1935, с. 15.
²² К. Константинов. Избрани разкази и пътеписи. С., 1968, с. 398.

вота си, той не може да си представи без нея предимно с е б е с и — своята човешка определеност и духовна същност.

Дори откъслечни съпоставки могат да покажат разликата между двамата автори:

„Хубаво си, отечество мое. . . Само твойт образ, мил и величествен, стои неизгладим в душата ми, която те люби, милува и слави. . . Бъди благословено, отечество мое, бъди честити, балкански раю! Бъди голяма и славна, о, чудна земя, където е цфтяла люлката ми, дето ще се зеленее гробът ми!“²³

„Тука! Да, тук съм! Сега, и утре, и тогава, когато не ще бъде вече, и ще се върна отново при тебе, пръст от пръстът на тая земя, за която не ми стигат думи на благодарност! В тоя задъхан път през годините аз нямам друга съдба освен твоята, нямам друг смисъл освен щастieto, с което ти ме благослови: да нося с радост твоето бреме — вчера и днес, и в утрешния ден!“²⁴

И при двамата автори любовта към отечеството е всепоглъщаща и пожизнена. Но Вазов чувства България като светиня и з в ъ н себе си, като любим к р а й, с който е свързано съществуването му — докато Константинов по-силно усеща себе си като ч а с т от родната земя. Дори смъртта си те оценяват различно — за Вазов родината е земята, к ъ д е т о ще се зеленее гробът му, за Константинов тя е вечната същност, към която ще се върне, с която ще се с л е е .

Каралийчев и Константинов по-рядко се обръщат към родината, защото за тях обръщението означава да о т д а л е ч а т България от себе си, в момента да създадат разстоянието между себе си и нея. Докато Вазов по всяко време може да отправи възторга си, защото е улеснен от постоянната си дистанция на благоговение. В чужбина Вазов може би да си п р и п о м н и България, докато Константинов може и да я у с е т и — „във вид“ на случайно чула песен, като мирис на цвете, като дъх на билка, които се свързват с аромата на родния край. Полъхът на родното отвежда „навътре“ в твореца и събужда в него собствения му свят — „забравен от теб за малко, но твой свят, който ти не можеш и не искаш да отречеш... и който ти е толкова необходим, за да живееш, колкото и вярата ти в утрешния ден“²⁵. Вазов о т п р а в я своята мисъл към България, Каралийчев и Константинов о т к л ю ч в а т нейния образ вътре в себе си.

Казаното дотук би могло да наведе на мисълта, че при тези автори патриотичното въздействие, така скътано, придобива по-голяма интимна дълбочина, която липсва на техните учители. Като че Вазов, Алеко Константинов, Кринчев, Величков виждат в отечеството е д и н с т в е н о предмет на служене и благоговение, „за сметка“ на по-интимно преживяване. Родината, изпълнила целия им творчески свят, сякаш изхвърля из него личните трепети на душата им.

Към подобна мисъл може да отправи и самият Вазов с поетични признания от рода на: „Но, родино, за тебе пях, ти цяла беше в песента ми и да открия не посмях святата светих в душа ми!“ Това е отчетът на народния поет пред направеното в ранна младост обещание да пише за родината в м е с т о за себе си. И едва след като е изпълнил дълга си, чак в „Юлска китка“ и „Люлека ми замириса“ той отключва забранената досега територия. При него обществената тематика е противопоставена на интимната ясно, едва ли не безпощадно.

Но, от друга страна, патриотичното възпитание, което Вазов дава на толкова поколения, се дължи тъкмо на факта, че любовта към отечеството е пределно дълбоко преживяна от него. Авторът, който за първи път отрази с такава всеобхватност националното съзнание на българския народ, би могъл да извърши това само при пълно самоизгаряне в родолюбивото чувство. Единствено така то би могло да организира всичките му вътрешни сили, да даде на въображението му такива

²³ И в. В а з о в. Розовата долина и Тунджа. Събр. съч. в 20 тома. Т. 11. С., 1956, с. 146.

²⁴ К. К о н с т а н т и н о в. Върхове. С., 1967, с. 5.

²⁵ К. К о н с т а н т и н о в. Път през годините. II изд., с. 491.

мощни тласъци. Патриотичната тема във Вазовото творчество не унищожава, а поема без остатък всички — включително и интимните — вълнения на поета. Неговото чувство към България е „една велика всеотдайност, отплата за която е вдъхновението“²⁶. Емоционалният прилив се оттегля от забранената тематична зона и се включва в израза на родолюбивото чувство. Затова от „Новонагласена гусла“ нататък Вазов говори за България с много по-голямо творческо оживление, отколкото ако говореше за себе си.

По-новите ни автори, Вазови следовници, са последователи и на Пенчо Славейков. Те са свързани и с психологическите търсения в литературата на своето време, затова превръщат личните преживявания в самостоятелен и основен обект на художествено изображение. Но насочили поглед навътре в себе си, те се „натъкват“ на образа на родината и в най-дълбоките душевни пластове. Изтеглен от ежедневните грижи и злосторените обществени въпроси, този образ неизменно присъствува в най-съкровения размисъл и вълнения. Патриотичното чувство се оказва толкова по-гълбинно, колкото по-дълбоко литературата ни пуска сондите си в човешката душевност.

И така, докато за Вазов, Алеко Константинов, Константин Величков патриотизмът има значение най-вече в гражданската им изява като общественици, при техните потомци той се отразява предимно върху вътрешната им стабилност като личности. През 80-те и 90-те години патриотизмът е най-възвишеният творчески идеал и за неговото художествено оживяване авторите привличат и интимните си вълнения; при следовниците им, обратно, основният обект на отражение е интимният човешки свят, чиято неотменна и не по-малко важна съставка е и патриотичното чувство.

Обяснение на тази разлика би могло да се търси в променената роля на патриотизма за няколко десетилетия. За писателите непосредствено след Освобождението и малко по-късно той е свързан с времето, когато от разрешаването на националния въпрос е зависела съдбата на България. За тях родолюбието е въпрос на действие, на преки обществени усилия. За Вазов патриотичните идеали, създадени още от Възраждането, приемат храна и от практическите задачи, които стоят пред родината му. Затова и чувството към нея е изтеглено напред — в неговата пряка, действена изява, със значението на материална сила.

Подобни задачи не стоят пред авторите между двете войни. По тяхно време патриотичното вълнение не е така свързано с конкретни обществени задачи и затова се настанява дълбоко в съкровения свят на художниците. Родолюбивият патос на миналото за тях е богатство — драгоценно, достойно да бъде продължено и затова недовършено. Новите художници се учат от Вазов и Алеко Константинов, често ги цитират. Но тъкмо цитирането на по-старите майстори показва, че за новия художник това е казано вече слово, то не е словото, което той ще каже. Те имат дълга да прибавят своя дял към наследството. Дори този дял да е несъизмерим с направеното от учителите им, той е техен и те трябва да го дадат.

²⁶ Ст. Каролев. Естетическият спор Вазов — Славейков. — Литературна мисъл, 1974, кн. 5, с. 13.